

ČOVJEK I VRIJEME

Živan Bezić, Split

UDK : 599.9 : 115
Stručni članak

U našem dosadašnjem razmatranju o vremenu (CuS, br. 4, 1995, str. 381-395) oslanjali smo se pretežito na njegove filozofske aspekte. Htjeli smo saznati što je prostor, a što vrijeme, te upoznati njihove međusobne odnose. Napose nas je zanimala tajna vremena u sebi, bez veze s čovjekom kao bićem vremena. Naša je točka motrišta bila, dakle objektivna, filozofska i znanstvena.

No to o b j e k t i v n o i daleko vrijeme prelazi u naše ljudsko, antropološko vrijeme čim ga uzmemo promatrati u njegovoj svezi s čovjekom. Budući da se u tom antropološkom sagledavanju vremena mi sami postavljamo kao uživaoci i subjekti vremena, možemo govoriti i o s u b j e k t i v n o m vremenu.¹ To je za nas kao ljude zanimljiviji vidokrug promatranja kronotopa.

To naše, ovaj put antropološko, promatranje vremena, doziva nam u pamet dvije činjenice. Prvo: da čovjek živi u vremenu, drugo: da vrijeme postoji i živi u samome čovjeku. Obje te činjenice igraju sudbonosnu ulogu u ljudskom životu. Vrijeme je i vanjska i unutarnja dimenzija našega bića i bivanja.

OBJEKTIVNO VRIJEME

Vrijeme kao objektivna danost postoji izvan nas. Fenomen vremena stariji je i općenitiji od fenomena koji se zove čovjek. Postojalo je prije čovjekove pojave na Zemlji i bezbrižno egzistira kao izvanljudska stvarnost, hladna i bešćutna za nas. No, vidjeli smo, ono nije apsolutni fenomen, nego relativni, i uvijek stoji u odnosu s drugim fenomenima, osobito s događajima i zbivanjima u prostoru. S obzirom na to da vrijeme dobiva posebnu fizionomiju prema tome u kojim ga relacijama promatramo, moguće je govoriti o v r s t a m a vremena.

Ta njegova mnogolikost povećava mu tajnovitost. Kad bi vrijeme bilo sasvim jednolično i prozirno, ne bi nam bilo enigma. Ovako je, da se poslužimo slikom, nalik na stoglava zmaja. Kad mu savladaš glavu, tj. shvatiš jedan vid njegove opstojnosti, još ti preostaju tolike druge. Dok bi došla na red i stota glava, stare bi se

---

¹ "Das Universum realiter bewußtseinstranszendent ist und im Wechsel seiner Zustände dauert. Der Bildungsprozeß der Zeit vollzieht sich unter dieser Annahme als Interaktionsprozeß zwischen Organismus /Subjekt und Realität." G. Dux, *Die Zeit in der Geschichte*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt 1989, str. 63.

već regenerirale, a bojim se da bi nikle i nove. Uzaludna je borba svakome tko se želi ogledati sa zmajem vremena. Ipak ćemo, s nešto smjelosti i nade, pokušati sagledati neke vidove vremena, makar i uz rizik da nikada do kraja ne prozremo sve njegove manifestacije. I samo je vrijeme, kako smo to već vidjeli, relativan pojam s obzirom na događaje koji se u njemu zbivaju.²

Svemirski zrenici: vrijeme bez čovjeka

Kako najprije želimo ploviti vremenom ne obazirući se na prisutnost čovjeka u njemu, promotrit ćemo njegovu anantropsku dimenziju, kako ono izgleda u svemirskoj optici. Budući da je svemir fizički fenomen, ni njegovo vrijeme ne može biti bez fizičke naravi. Stoga se može govoriti o *fizičkom vremenu*. Neki čak vole govoriti o materijalnom vremenu, kao da bi ono bilo neki tvarni, a ne samo stvarni, entitet. Mi ne možemo ići tako daleko da vrijeme materijaliziramo, ali svakako prihvaćamo činjenicu postojanja vremena izvan naše glave. Ono postoji fizički jer se u njemu, a nikako izvan njega, zbivaju fizičke pojave i gibanja. Vrijeme nije puki konstrukt naše misli, nego je konstruktivni modus bitka, ontički stvaran i djelotvoran.³ Zbog toga se od Newtonova doba vrijeme (*tempus*, simbol *t*) uzima kao neizbježni parametar svih fizičkih gibanja i zbivanja.

Budući da je i čitav kozmos nastao u vremenu, giba se i biva u vremenu, te će možda "jednog dana" i nestati s pozornice kronotopa, možemo govoriti i o *kozmičkom vremenu*. Sve kozmičko je uostalom samo jedan vid fizičkoga. Kao fizička stvarnost čitav je svemir uronjen u ocean vremena. Kozmologija ne može ni pisnuti o svom predmetu, a da neprestance ne uzima u obzir faktor vremena, pa tako može biti riječi i o kozmičkom i o kozmološkom vremenu.

Najbliži sloj svemira koji je vidljiv i dostupan stanovnicima planeta Zemlje jesu Mjesec, Sunce, planeti, njihovi sateliti i zvijezde Kumove slame, a sva ta nebeska tijela pravilno kruže (osim asteroida, meteora, kometa, no i oni su podložni svojim specifičnim zakonitostima) svojim svemirskim putanjama i u svojim određenim vremenskim koordinatama. Stoga moramo voditi računa i o astronomskom vremenu. *Astronomsko* vrijeme ujedno je i sudbina svih nas pozemljara, čitave faune i flore. Ono je objektivna danost koja odlučuje načinom postojanja našega vlastitog planeta, dakle

---

² B. Russell, *The ABC of relativity*, Rev. ed. Allen, London 1958.

³ Već citirani G. Dux to je lijepo izrazio riječima: "Zeit richtete sich auf eine Seinslage, von der wir notwendig sagen, daß sie auch ist... Die Seinslage, die wir damit in Bezug nehmen, ist ersichtlich vorkategorial gedacht... Zeit nicht nur das Konstrukt, sondern die konstruktiv erfasste Seinslage, eine Realität also." Ib. 38.

naše rodne kolijevke. Ali ne u tolikoj mjeri kako to zamišljaju astrolozi. Prema njihovim fantazmagorijama zvjezdane konstelacije neumitno ravnaju životnim putovima svakog čovjeka. Tu smo onda na terenu horoskopa, gatanja i praznovjerja te i nečasnih komercijalnih manipulacija, pa stoga astrologiju prepuštamo naivcima.

Astronomsko vrijeme za nas je od osobite važnosti jer se po njemu ravna i naše kalendarsko vrijeme. Vrtanja Zemljina oko njezine osi te okretanje Zemlje i Mjeseca oko Sunca uzrok su dana i noći, tjedana⁴ i mjeseci, sezona i godina. Još je starozavjetni Propovjednik dobro zapazio: "Sve ima svoje doba i svaki posao pod nebom svoje vrijeme. Vrijeme rađanja i vrijeme umiranja... rušenja i građenja... plača i smijeha... tugovanja i plesanja... gubljenja i traženja... šutnje i govorenja... rata i mira" (3,1-8).

Kombinacija mjesečevih ciklusa i Sunčeve godine (12 mjeseci) pruža nam i posebnu kalendarsku jedinicu koju nazivamo "mjesec (dana)".⁵ Na taj način dajemo isto ime nebeskom tijelu, Zemljinu satelitu i jednom vremenskom odsjeku, što nije slučaj kod ostalih naroda. Latini npr. imaju različita imena za nebesko tijelo (lun) i za vremensku mjeru (mensis).⁶ Oni se na taj način nekako distanciraju od nebeskog sata, a mi se Hrvati i svojim rječnikom većemo za zvjezdani nebeski vod. Psihologija naroda i njegova jezika vazda su usko povezane, jer je jezik čedo psihologije.

U tijesnoj vezi s kalendarskim dobima stoji i klimatsko, odnosno *meteorološko* vrijeme. Klimatski (od *klinein*=prigibati se) nagib zemaljske kugle prema polovim kao i sve moguće visinske padaline s nebosklona veoma utječu na zemljsko podneblje. Premda meteorološke ne/prilike nisu po sebi nikakvo vrijeme kao *receptaculum*, ipak ih je naš narod nazvao vremenom. Tako mi govorimo o lijepom i ružnom, o suhom i vlažnom, o toplom i hladnom vremenu. Klimu i njezine plodove jednostavno smo pretvorili u vrijeme. I tu se mi Hrvati osvrćemo na nebo, pa smo podneblje uzeli za svoje zemaljsko vrijeme s njegovim pogodama i nepogodama, jer nam i one dolaze "s neba". I opet se verbalno razlikujemo od ostalih naroda, ali ne od svih.⁷

⁴ Za razmak među nedjeljama najbolja je riječ *tjedan* jer je jednoznačna. Sedmica je nejasna jer je višeznačna. Nedjelja također nije dobar termin za tjedan jer je već zaposjednuta: označuje prvi dan u tjednu.

⁵ Hrvatski jezik je prebogati u nazivima pojedinih mjeseci (vidi, *Jezik*, br. 3, 1988, str. 69).

⁶ Slično je i s ostalim romanskim jezicima: tal. *luna-mese*, španj. *luna-mes*, franc. *lune-mois*. Grci također razlikuju oba "mjeseca": *selene-men*. Germani jednako npr. Nijemci: *Mond-Monat*, Englezi: *moon-month*, Holandani: *maan-maand*. Kod Germana ipak postoji prilična jezična srodnost u razlikovanju.

⁷ I ovaj put se s nama slažu Latini i od latinskoga nastali jezici. Upotrebljuju istu riječ za objektivno i klimatsko vrijeme: *tempus*, *tempo*, *tiempo*, *temps*. Heleni imaju različite nazive za svaku pojavu: *hrónos* i *aer*, a opet za svako

Zanimljivo je da mi za loše meteorološke prilike uzimamo istu riječ kao i za dobnost, ali joj dajemo negativan oblik uz pomoć negacije: ne-vrijeme i ne-pogoda. Romanski se jezici (osim španjolskoga) pomažu pejorativnim nastavkom pa oluju nazivaju: *tempestas*, *temporale*, *tempête*. Nijemci također za temelj uzimaju riječ vrijeme, ali je negativiziraju (*Unwetter*, *Gewitter*), a služe se i novim (*Sturm*). Englezi imaju i germanski (*the storm*) i latinski izraz (*tempest*). Dakako, iz svake jezične raznolikosti ne možemo uvijek izvući neki posebni ideogramski zaključak. Ipak je takva orijentacijska vremenska raznolikost vrlo zanimljiva.

Uz već spomenute kategorije vremena valja nam nadodati i *kronološko* vrijeme. Nije li takva sintagma u sebi tautologija? Ima li smisla govoriti o vremenskom vremenu? Upravo se u tom pleonazmu krije pravi, integralni i autentični pojam vremena. U njemu nalazimo vrijeme uzeto samo za sebe, u njegovoj pojmovnoj čistoći, neovisno o njegovim sekundarnim odnosima. Ovdje ono nije okovano svojim relacijama. U toj se sintagmi zrcali čisto vrijeme, neokaljeno zgodnim i nezgodnim vezama i aluzijama. Kronološko vrijeme izriče se u svom izvornom značenju, u vlastitom slijedu i za njega karakterističnom trajanju. Ono samo kronološki registrira i ulančuje svoj autohtoni tijek datirajući ga njemu vlastitim periodama i epohama. Kronološko vrijeme nalazi se u svom specifičnom elementu i afirmira se na sebi svojstven način. Piše svoju samosvojnu kroniku.

Ljudski zrenici: objektivno dotiče subjektivno

Ako se ovaj kronološki ljetopis tiče samo neživih stvari i njihovih gibanja, imamo mrtvi vremeplov, kronotaxu fizičkih predmeta u njihovoj dinamici. Tu smo još uvijek na terenu objektivne, tj. anantropske vremenitosti. Ako se pak kronotaxa osvrće na tijek živih bića i njihovo bivovanje, ulazimo u posebno vrijednu kategoriju vremena, tzv. *zoološko* vrijeme, a s njime dotičemo i čovjekovo vrijeme. Sada se objektivno i subjektivno vrijeme počinju miješati i prožimati. Svima nam je dobro znano da se svaki život rađa, odvija i nestaje u nekom vremenu. I najsitniji mikrobi i protozoi i makrozoi i biljke i životinje i ljudi jesu vremenska bića, podložna zakonima bioritma i biotopa. Bioritam diktira razvojem i pokojem svih živih bića, on regulira sve faze i stadije, plime i oseke, formiranje i deformiranje svega živoga. Izvan vremena nema nikakva stvorena života. Što god se je na svijetu rodilo, plijen je i žrtva vremena, proždrljivog boga Kronosa.

---

meteorološko stanje imaju posebne nazive. Englezi verbalno razlikuju oba pojma: *time* i *weather*, Nijemci: *Zeit* i *Wetter*.

Svako živo biće (*zoon*) ima život (*zoe*). Tako ga ima i čovjek. No u grčkom jeziku ljudski život nije samo fizičko i fiziološko živovanje, on je nešto specifično, nešto što ga razlikuje i odlikuje među svim živim bićima, te stoga nosi i posebni naziv "bios". Zato u zoosferi pripada posebno mjesto *biološkom* vremenu. S tog stanovišta mogli bismo ga nazvati i *antropološko* vrijeme. Kao živo stvorenje i čovjek ima svoj posebni životni vijek i svoj vlastiti vremenski tijek. Čovjeku pripada vrijeme i vremenu pripada čovjek. On je vremensko i vremenito biće.

Čovjek doživljava vrijeme dvostrukim načinom: unutaršnjim i vanjskim. S antropološkog vidika oba već spadaju u čovjekov subjektivni kronotop. No budući da je čovjekovo vanjsko djelovanje vidljivo i dostupno objektivnim mjerilima, spomenut ćemo ga u kontekstu objektivnog vremena, a njegov unutarnji i duhovni život ostavljamo za kategoriju subjektivnog vremena. Ono što čovjek u sadašnjem vremenu doživljuje i kako u prostoru djeluje, spada u vanjski javni (kulturni, moralni, vjerski, ekonomski, politički itd.) život, zato o tom-potom. Ono što će čovjek još doživjeti i učiniti, spada u futurologiju i sferu nade, pa će kasnije zaslužiti našu posebnu pažnju. Ono što je već proživio i učinio, stvar je prošlosti i povijesti. To je *povijesno* vrijeme, pa zato pripada već opisanome kronološkom vremenu. Povijesno je vrijeme od najveće važnosti za čovjekovu sadašnjost i budućnost.

Često se čuje krilatica da se povijest ponavlja. Kad bi bilo tako, naše bi vrijeme bilo *cikličko*. I zaista, mnogi ljudi u to vjeruju. Na tu ih pomisao zavodi prije svega kozmički i prirodni ciklizam: okretanje nebeskih tijela koje nam u vidno polje dovodi iste planete i zvijezde u pravilnim vremenskim razmacima i još k tome ponavlja na našem planetu četiri godišnja doba. Takva kozmička i prirodna periodičnost doista postoji, ali ona nam zapravo ponavlja vremenske nuspojave, a ne samo vrijeme u kojemu se te nuspojave zbivaju. Mi sami sebe zavaravamo kad mislimo da se vrijeme povraća. Kao što koritom rijeke protječe uvijek nova voda, tako i u vasion-skom oceanu struji uvijek novo vrijeme. Ono se nikada ne povraća: jednom prošlo - zauvijek prošlo. "Fugit irreparabile tempus" (vrijeme bježi nepovratno), veli stara rimska poslovice.

Navraćanje mladog mjeseca, smjena sezona i obnavljanje Sunčevih godina ljudi su, zaneseni nostalgijom za vječnim podmlatkom, prenijeli i u ljudske godine i život. Tako je npr. u staroj Indiji i Grčkoj nastao mit o "vječnom povratku svih stvari" (*karma, samsara, metempsychosis*) koji je u Indiji još uvijek živ u obliku vjerovanja u ponovno rađanje čovjeka, doduše u raznim životnim oblicima (*samsara* ili *reinkarnacija*). Zaljubljen u helensku filozofiju, Nietzsche je u prošleme stoljeću nanovo oživio vjerovanje u vječni povratak svih stvari (*die ewige Wiederkehr aller Dinge*). Na

svijetu se nikada ništa novo ne stvara, sve je samo obnavljanje i ponavljanje staroga. Vrijeme se vrti u krugu, mislio je Nietzsche.

Na pomisao o cikličnosti vremena mogla bi nas navesti i etimologija hrvatske riječi vrijeme. Naši etimolozi Skok i Gluhak traže korijen vremena u glagolu vrtjeti (se).⁸ Prema izreci "kolo sreće se okreće" i mi zamišljamo da se kolo vremena okreće i vrti oko svoje osovine. No, od vrtnje vremena nema ništa, ono neumoljivo juri i kreće dalje, nikada se ne vraća na početak. Poput rijeke teče uvijek što dalje od izvora. To je tzv. linearno vrijeme. Ako ga i možemo zamisliti kako se kreće nebeskim kolima (legenda o Faetonu), ono samo nije ni kolo ni kola. Ostaje uvijek Kronosom, koji guta i sebe i svoju djecu, ali ih, na žalost, više ne može povratiti natrag.

Ni život pojedinca ni život čovječanstva nije ni ciklus ni cirkus. Doduše, vrijeme jest *Kyklop* titanske snage, ali nije *kyklos* - vrtuljak. Povijest spada u vrijeme, ali ono kiklopsko, jednooko, prevareno i umrlo zauvijek.

Jedino ako bi se vrijeme shvatilo u teološkom smislu kao "exitus a Deo et raditus ad Deum" (sv. Toma), moglo bi imati cikličko značenje. Nu taj početak i završetak u Bogu spada u jednu drugu povijest - povijest spasenja - koja je djelo Božje te je samo dijelak vječnosti. U takvom svetom krugu sudjeluju vjera i nada i jedino takav krug posjeduje os oko koje se sve vrti - Boga bez početka i kraja, Boga vječnosti.

Naše vrijeme je proces, slijed, hodanje naprijed, ima početak i svršetak. Ono sakuplja u svoju košaru plodove našeg rada i života, ali se s njome ne vraća nikad više.

SUBJEKTIVNO VRIJEME

Sve što je stvoreno utopljeno je u bezdanima vremena. Tako i čovjek. I on je proizvod i dijete vremena. Pojavio se je u jednom kronološkom, geološkom i historijskom vremenu. Antropogeneza se je odvijala, i još se uvijek odvija, u nekoj konkretnoj toposferi i kronosferi. U čovječjem organizmu otkucava jedan točno "navijeni" biološki sat koji mjeri i nadzire faze razvitka. Čovjek je determiniran unaprijed zadanim i specijalnim genetičkim kodom. Čovjekov *bioritam* već je prije rođenja ukodiran u njemu i on ga nosi sobom sve do smrtne ure kao svoje subjektivno vrijeme.

---

⁸ P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvat. ili srp. jezika*, III. sv., JAZU, Zagreb 1973, str. 626; A. Gluhak, *Hrvatski etimološki rječnik*, A. Cesarec, Zagreb 1993, str. 685. Za potvrdu svoje etimologije Gluhak navodi latinske izraze: *annus vertens* i *anniversarium*.

Ni jedan čovjek ne može preskočiti svoju konceptivnu, embrionalnu i fetusnu fazu razvoja. Može se gdjekad roditi prije reda, ali ga ne može ni mimoići ni izigrati. Raste i razvija se u veremenskim periodama, probija se kroz djetinjstvo i mladenaštvo noseći svoje razvojno vrijeme u sebi. Doduše, ta periodizacija može kod nekih imati kraće ili duže srazmjere, ali ako je bitno poremećena, nastupa bolest, deformacija i prijevremena smrt.

Uz čovječji bioritam vezan je i njegov psihoritam. I naš duh sazrijeva u vremenu i s vremenom. Budi se, pupa, cvjeta i rađa u svoje vrijeme zrelim plodovima. U prvom djetinjstvu nitko nije svjestan svoje vremenitosti niti ima kakva pojma o vremenu. No i dijete se polako upozna s vremenom, s njime se miri i prijateljuje, u njemu se snalazi, povjerava mu svoje planove, otkriva mu svoje želje i u nj polaže svoje nade. Njegov život (*Leben*) postaje ujedno i doživljaj vremena (*Zeiterleben*).

Istina, malo dijete prije doživi osjećaj prostora jer ga ovaj grubim načinom upozorava na sebe, no nedugo zatim počne doživljavati i fenomen vremena. Ono početka ne shvaća vrijeme u njegovoj cjelini, nego najprije uoči njegove elemente; pojavu kretanja, zatim brzinu, istovremenost i raznovremenost, napokon i trajanje. Kad mu uspije povezati međusobno sve te faktore, otkriva mu se tajna vremena.

Da što prije proradi djetinji unutarnji sat, pomaže mu njegov dnevni bioritam s časovima sna i budnosti, smjenom dana i noći, pravilnim obrocima te funkcioniranjem kućnoga reda, pri čemu mu pomažu roditelji i stariji. Ritam događanja i red ponašanja u njemu razvijaju osjećaj vremena. Doživljaj vremena usko je povezan sa psihološkim sazrijevanjem.⁹

Psiholozi su opazili da dijete ispočetka miješa pojmove danas - jučer - sutra. Najprije nauči suvremenost/danas, zatim budućnost/sutra pa prošlost/ jučer. Također, prije upozna sezone nego godine (tu mu pomaže slavljenje rođendana), prije satove (zidni satovnik) nego dane, prije tjedne (vikend, nedjelja) nego mjesece. U svojoj osmoj godini već ovlada kalendarom, ali povijesno mu vrijeme zasja u duši tek nakon desete.

Psihološko vrijeme, ni djetetu ni odraslome, ne teče uvijek istom brzinom. Dužina vremena zavisi više o subjektivnom raspoloženju nego o stvarnom trajanju. Uglavnom dijete o vremenu ne vodi računa, mladiću i djevojci ono juri, odraslom se usporava, a starcu stoji. Kad vrijeme ima ugodan i zanimljiv sadržaj, posebno u

---

⁹ Bruno Carène: "Il est pour chacun de nous un temps personnel qui se dilate et se contracte au gré de la diversité de nos expériences. Le temps intérieur vécu est en fait le seul à entrer dans la comptabilité de l'esprit. Il décide de la plénitude d'être" (čas. *Diagrammes*, Monte-Carlo, od 6. VIII. 1957, str. 37).

igri i zabavi, teče nam brzo, a u tuzi i dosadi sporo.¹⁰ U noći nam sati prolaze ovisno o tome kako smo spavali,¹¹ a po danu prema uzbuđenosti i čestoći doživljaja. Bol i patnja, iščekivanje i strah "produžuju" nam vrijeme, a radost ga "ubrzava". Promjene osobito intenziviraju osjećaj vremena, statika i monotonija stvaraju dosadu. Stoga u tamnici, osobito u samici, praznina događaja isprazni i vrijeme te dovodi do gubitka vremenske orijentacije, što je jedna od najtežih uzničkih muka.

Psihološki gledano, što je za čovjeka vrijeme? Jedno ustrajno sjećanje (radosno ili bolno) ako se odnosi na prošlost. Očekivanje (s nadom ili strahom) ako se odnosi na budućnost. A što je vrijeme u sadašnjici? Blago koje nam izmiče, neponovljiv trenutak koji nastojimo zadržati i uživati kad nam je ugodan ili ga se što prije riješiti kad je neugodan. Neki ne znaju što će s vremenom, a nekima ga nije nikada dosta. Nije teško pogoditi tko su jedni, a tko drugi...

Subjektivno doživljavanje vremena prati čovjeka kroz cijeli život, mijenjajući njegove nazore, spoznaje, uvjerenja, navike pa čak i narav i značaj. Često se s vremenom mijenja i ljudska ličnost.¹² Zub vremena djeluje ne samo na pojedince nego i na čitave narode. Iz toga psihološkog iskustva razvija se i filozofsko poimanje vremena. Zašto stanovnici Indije vjeruju u cikličnost vremena? Na to su ih navela bolna i dugotrajna kastinska iskustva te neumitnost klimatskih ponavljanja. Dok se ni današnji Indijci nisu oslobodili takva doživljaja vremena, moderni su Grci napustili cikličko shvaćanje starih Helena jer danas, u sasvim promijenjenim životnim prilikama, drugačije doživljaju svoje vrijeme. Biblijski Židovi, kao nomadi u gorkoj potrazi za stalnom domovinom, priklonili su se linearnom shvaćanju vremena s mesijanskim očekivanjima i s nadom u bolju domaju.

Zanimljivo je pogledati kako pojedini narodi doživljaju i skladno tome verbalno izriču svoje životno vrijeme. Kao primjer uzmi-mo životnu dob i starost. Mi Hrvati npr. kažemo: "Imam 70 godina." Mi dakle svoje vrijeme "imamo", kao da smo njegovi vlasnici. Francuzi i Talijani isto tako: "J'ai soixante-dix ans", odnosno: "Ho settanta anni." Englezi se poistovjećuju s vremenom: "I am seventy" (izbjegavaju pridjev "old"). Nijemci ga ne izbjegavaju: "Ich bin

---

¹⁰ Nijemci dosadu zovu *Langeweile*, dugoročnost.

¹¹ Registriranje vremena zavisi o stanju naše svijesti. U dubokom snu i u narkotičnim stanjima ono projuri kao jedan hip. "Il n'y a de temps pour l'homme que par l'acte de la conscience qui le fonde" (J. Mouroux, *Le mystère du temps*, Aubier, Paris 1962, str. 68).

¹² H. C. Lehman, *Age and achievement*, Princeton, New J. 1953; I. Furlan, *Čovjekov psihički razvoj*, Školska knjiga, Zagreb 1981.

siebzig Jahre alt." Svoje opstojanje primaju kao starenje. Zajedno s vremenom i ljudi su stara i potrošna roba.¹³

Blaženi oni narodi koji mogu živjeti i biti sretni u svojoj vremenskoj nevinosti. Oni su u stanju živjeti bezbrižno, bez jur-njave, buke i žurbe industrijaliziranih i civiliziranih zemalja. Jednom se je neki afrički biskup potužio svom europskom prijatelju: "Vi nam donosite satove, ali nam oduzimate i kradete vrijeme."

No čovjek nije samo žrtva satova nego i samog vremena. Ono troši i sebe i nas. Oduzima nam mladost, a dariva godine, čiji teret svakim danom sve teže nosimo. Trošeći naše organske stanice, troši našu snagu i zdravlje. Bolesti najčešće nastupaju zbog iscrpljenog organizma. Ciceron je još davno napisao: "Senectus ipsa morbus."¹⁴ Koliko smo krhki i nemoćni u odnosu na vrijeme dosta se je sjetiti samo klimatskog vremena ili bolje nevremena. Ciklone, oluje, kiše i juga djeluju deprimirajuće na naše živce i raspoloženje. U takvim vremenima osjetljivi ljudi znaju poželjeti, i katkada pokušati, "blaženu" smrt. Kronopatija, odnosno meteoropatija tužna je sudbina i muka mnogih ljudi. Kao ustuk toj bolesti pojavila se nova grana medicine - kronoterapija.

Kao što čovjek može biti žrtva vremena, tako i vrijeme može postati i žrtva čovjeka. Ne samo da možemo sebi prilagoditi meteorološko vrijeme (npr. nuklearizacijom, aklimatizacijom, ventilacijom, hibernizacijom i sl.) nego ga možemo na neki način i stvarati: planiranjem, dnevnim rasporedom, organizacijom poslova, brzim prometnim sredstvima, telefonijom, telegrafijom i televizijom. Kronometrijom i kalendarizacijom ne samo da smo se postavili za gospodare vremena, nego čak i za njegovu mjeru: "In te, anime meus, tempora metior."¹⁵ Onoga časa kad je čovjekov duh stao mjeriti vrijeme, ono je postalo njegovim, antropomorfnim vremenom.

Čovjek je postao gospodar vremena i u svome govoru, odnosno jeziku. Uklopio ga je u svoj jezični sustav, zauzeo je prema njemu svoj stav kao govornik, pisac ili slušalac, u nj je unio svoje zakone (npr. *consecutio temporum*), stvorio posebne riječi za vremenske radnje (glagol *Zeitwort*) i ustrojio ga svojim vlastitim duševnim strukturama: aktiv-pasiv, indikativ-konjunktiv, optativ-imperativ, preterit-prezent-futur-kondicional, itd. Načinio je i modelirao nova vremena, ovaj put gramatička.¹⁶

---

¹³ A. Vedaldi, *Dire il tempo*, Taylor, Torino 1960.

¹⁴ "Sama starost je bolest" (De senectute).

¹⁵ "Po tebi, duše moj, mjerim vremena" (sv. Augustin, *Confessiones*, XI, 36).

¹⁶ Usko je povezao rad i vrijeme. "Facere" (činiti) pretvorio je u "factum" i "perfectum" (već učinjeno, prošlo vrijeme), u "fieri" (upravo se događa, sadašnje vrijeme), u ono što treba učiniti "faciendum" (gerund) i u ono što će se sigurno dogoditi "facturum" (futurum, buduće vrijeme).

Kako bi bilo lijepo kad bi se događalo "sve u svoje vrijeme", kad bismo mogli uvijek držati "korak s vremenom", kad se od njega nikada ne bismo "dali pregaziti", kad bismo uvijek mogli biti "gospodari vremena", pa mu mogli i "prkositi". Ovakva manipulacija vremenom moguća je tek u mašti i u govoru. U stvarnosti, na žalost, i u gramatici i u životu postoje i "složena vremena" i "teška" i "mutna" i "olovna" i "nepravilna" vremena. K tomu još postoje i nevremena, zlovremena i šok-vremena. Čak i antivrijeme, ako je vjerovati znanstvenim hipotezama.

Naša je sreća da čovjek ipak nije rob vremena. On je sposoban i nadići svoje vrijeme, barem u duhu. Tijelo ne može izmaći verigama vremena, ali duh nije i ne može biti potpuno sputan ni prostornim ni vremenskim okovima. Svojim duhom lebdi nad vremenom, u svom srcu žudi za nad-vremenom. Njegova je opsesija prijeći granice vremena i o tome jedino sanja. Transcendencija već živi u dnu njegove duše, još u ovom zemaljskom eonu. Kronotopija je samo djelomična i privremena kondicija čovjeka putnika. Stoga - iako biće vremena i njegovo dijete - čovjek je određen i po svojim aspiracijama i po svojim mogućnostima nadići svoje vrijeme i pretvoriti ga u vječnost.

Sve nam to govori kako je od silne važnosti kakav će odnos čovjek zauzeti prema vremenu. Ovovremenski ili nadvremenski? Rasipnički ili axiološki? Kratkovidan ili dalekovidan? Vrijeme nije naše stećenje, darovano nam je, ali zato da ga predajemo dalje našoj braći i sestrama te da ga na kraju vratimo njegovu Darovatelju. Nije grijeh ljubiti vrijeme (upravo smo vidjeli da je dar Božji), ali je zlo samo njega ljubiti. Zaljubljenost u vrijeme, u ovo "sada i ovdje", ostaje po svojoj naravi uvijek vremenita pa prema tome i tragična, trajno izložena svim peripetijama dobi i kobi.

Ako svoju nadu ukopamo u vrijeme, pokopali smo je zauvijek. Tek transcendiranjem vremena ostajemo vjerni svojoj nadi!

VRIJEME U ČOVJEKU

Bog je jedino biće izvan i iznad vremena. Sve ostalo što živi ovisi o vremenu. Ono je vanjska, tj. objektivna dimenzija svakog bivovanja na zemlji. Za čovjeka, kao razumno i svjesno biće, vrijeme je ne samo vanjska već i unutarnja dimenzija njegova žića. Ono je nazočno izvan njega i u njemu, u makrokozmosu i u mikrokozmosu ljudske duše.¹⁷ Čovjek živi u vremenu i vrijeme živi u čovjeku.

Kao što pravimo razliku između Božjeg bitka, koje je izvanvremensko, nadvremensko i vječno, i bitka njegovih stvorova, koja su

---

¹⁷ "Le temps est le fait de la conscience et l'horizon de son être". (J. Y. Lacoste, *Note sur le temps*, PUF, Paris 1990, str. 169).

ograničena i okovana vremenom, tako valja razlikovati i ljudski bitak od svih drugih zemaljskih stvorenja. Čovječji bitak nije obični žitak nerazumnih bića, njegov je bitak i žitak obogaćen vremenom kao nutarnjom dimenzijom, jer ono ulazi u sam sastav ljudskog bića u obliku psihičke činjenice, kao dio njegove unutarnje strukture. Biljke i životinje žive u vremenu, ali vrijeme ne živi u njima, ono ne spada u florealno i faunsko unutarnje ustrojstvo. Za blago što se zove vrijeme nema mjesta u njegovoj riznici.

Čovjek je pak svjestan toga blaga, u njemu uživa i njime raspolaže. Zato je njegov život daleko vrjedniji. Stari mudri Grci bili su svjesni nadvrijednosti ljudskog života za razliku od oskudice onog životinjskog. To su očitovali i u svom rječniku. Čisto fiziološki život svega što živi na zemlji nazivali su ζωή (*zoe*), a za život čovjeka imali su izraz βίος (*bios*). Ovaj je nadilazio *zoe*, obični i vulgarni žitak bez duha, svojom samosviješću i sviješću koja je uključivala spoznaju vremena i svijeta. Helenska mudrost također je bila svjesna i čovjekove sposobnosti da zlorabi svoj život i svoje vrijeme, pa su za takav način življenja skovali riječ βία (*bia*) koja označuje nerazumnu tjelesnu snagu i njezine saveznice silu, nasilje i opačinu. To je ona opačina koja tinja u svima nama i djeluje u zlovrijeme i nevrijeme.

Većina se ljudi trudi da nešto stekne, da se obogati materijalno te uživa u posjedovanju nekog blaga. Pri tome zaboravljaju da se pravo blago nalazi u njima samima. Jedno od tih blaga jest i vrijeme što ga posjeduju još od samog začeca, ali i godine broje tek od rođenja. Praktični Englezi su ga izjednačili s novcem (*time is money*), ali je ono neizmjerljivo vrjednije od svakog materijalnog i ekonomskog imutka. U vremenu se naime stječe i zarađuje vječnost. Upravo u tome je najveća vrijednost vremenitog života. "Saeculum" se umnožava, postaje "saecula saeculorum".¹⁸

Stoga je svaki čas vremena dragocjen, to više što se nikada ne vraća. Nepovrativ je, neponovljiv, a kratak: "Ars longa, vita brevis!" U jednom se času ne može steći vječnost. U promašenom pogotovo. A ne samo vječnost, svaka vrijedna stvar treba svoje vrijeme i neko zalaganje u vremenu. U tom smislu Nijemci imaju jednu zgodnu izreku: "Gut Ding braucht Weile" (svaka dobra stvar traži vrijeme). Vrijeme je otkupna cijena za sve što je dobro i vrijedno.

Nula u vremenu daje nulu i samo nulu u vrijednosti. Što nije plaćeno vremenom, nema nikakve vrijednosti. Iz te činjenice jasno proizlazi korisnost i dragocjenost svakog trena i časa. I za to Nijemci imaju dobar savjet: "Gut Ding braucht Eile" (valja hitro iskoristiti svaki čas vremena).

---

¹⁸ *Saeculum* (lat.): zemaljski vijek, *saecula saeculorum*: vječnost.

Ljudski je život jedan dinamičan proces, a nema procesa koji se ne odvija u vremenu. Najvažniji dio tog životnog procesa sastoji se u *sazrijevanju*. Tijekom sazrijevanja vrijeme ulazi na Velika vrata u biloški i psihološki ustroj čovjeka. Na neki način postaje njegov unutarnji sastojak, njegovo sustavno tkivo. Među ostalim čovjek je sazdan i od vremena, ono tvori njegov tjelesni i duševni sklop, element je čovječstva.

Tek rodeno dijete dolazi na svijet kao sitan pupoljak koji će desetljećima dozrijevati da bi došao do svoje zreloće. To dozrijevanje traži određeno dobno trajanje i prati čovječje postojanje od rođenja pa gotovo do smrti. U djetinjstvu ono teče brzo, u mladenaštvu kulminira, zatim polako zastaje ulazeći u zrele ljudske godine, doseže svoj apogej između pedesete i šezdesete da nakon toga počne opadati, pa čak i prelaziti u svoju suprotnost, tj. u starenje, opadanje i propadanje.¹⁹

Ako je sazrijevanje ili zorenje organizma proces, zrelost je njegov rezultat i učinak. Zreloća je ono stanje živog bića - biljke, životinje i čovjeka - koje se približava svome punom razvitku ili ga je doseglo. Ono se sastoji u fizičkom, a kod čovjeka i psihičkom, harmoničnom razvoju svih tjelesnih i duševnih svojstava koja pripadaju određenoj dobi. Ova nam posljednja misao želi reći da svakoj razvojnoj dobi pripada njezina vlastita zrelost.²⁰ Budući da je život razvoj, ima svoje razvojne faze ili razdoblja koja karakterizira posebni stadij zrelosti. Kad život prijeđe postupno, uredno i skladno sve te stadije relativne zrelosti, dolazi napokon do pune i konačne zreloće, nakon koje može nastupiti stagnacija, degeneracija i mrtvilo.

Tako bismo mogli reći da je konačna zrelost zbroj i rezultanta svih pojedinih periodičnih zreloća. Ako nastupi zastoj u pojedinoj fazi ili komponenti razvoja, ne dobivamo punu zrelost nego samo djelomičnu. Zbog toga u životu susrećemo toliko ljudi koji su zapeli ili zaostali u svom duševnom ili tjelesnom razvitku te nisu nikada doživjeli punu zrelost, od njih je preostao samo torzo. U nekim su svojstvima zreli (npr. fizički), a u drugima nisu (npr. psihički, ili obrnuto). U nekima mogu biti i prerazvijeni - čuda od djeteta - a u drugima defektni. Nije velik broj ljudi što dosežu potpunu ljudsku zrelost. A zašto? Jer se sve nije zbilježilo u svoje vrijeme, zatajila je vremenska susljednost ili paralelnost.

Vanjski znak biološke zrelosti je plodnost, tj. mogućnost vlastite reprodukcije. Potpuna zrelost sadrži u sebi dvije svrhovitosti. Prvo: svoj puni unutarnji razvoj i drugo: sposobnost

¹⁹ J. Pikunas, *Human Development*, McGraw-Hill, New York 1976; B. J. Boelen, *Personal Maturity*, Seabury, New York 1978; G. Moran, *Education toward adulthood*, Paulist, Ramsey 1979; S. Hrnjica, *Zrelost ličnosti*, Beograd 1982.

²⁰ Školska "matura" ima takvo relativno značenje.

regeneracije vrste kojoj pripada. Kad biljka donese plod, kad plod iznese sjemenku, kad sjemenka izmetne novu biljku, vremenski je ciklus ispunio svoj zadatak, počinje novi ciklus života, pomlađenog i ornog za nova živa bića.

A kad je riječ o ljudskom biću, za nj je važnija duševna nego tjelesna zrelost. Tek onda kad je ljudski duh stigao do pune umne, čuvstvene i konativne rascvalosti, možemo govoriti o ljudskoj zrelosti. Dok nije stekao logični način rasuđivanja, dok nije postigao psihičku i emotivnu ravnotežu, dok nije zauzeo pravilan stav prema okolnoj realnosti, dok nije sposoban rješavati tekuće probleme te dok nije u stanju mlađe odgajati, a s jednakima surađivati, daleko je od prave zrelosti. Ovo posljednje je od posebne važnosti za društvo, a mislimo na razumijevanje, komuniciranje i suradnju s ljudima svoje okoline.

No i u pitanju naše zrelosti vrijeme se je s nama okrutno poigralo. Matoš je s tim u vezi duhovito primijetio: "Najveća mana zrelosti je - zrelost, tj. nesposobnost daljeg razvoja."²¹

I eto tako uvijek dolazimo do ljudske ograničenosti, stalno zapinjemo o neke međe i granice. Kao ograničena bića podložni smo i faktoru vremena. Ono, i samo vremenito, ulazi u vremeniti posjed svoga vremenitog suputnika - čovjeka, Kronosova čeda.

MAN AND TIME

Summary

The time can be viewed from two aspects: objective and subjective one.

Objective time is that which exist in itself, outside of man and independently of him. In its relationship to events happening in it time is physical, cosmic, astronomic, zoological, biological and athropological. The time is part cyclical but in whole, and especially in anthropology, it is linear.

Subjective time is that feeling of time which is experienced by the man himself or herself. It is sensed in the biorhythm and psychorhythm of every human being. Psychological time is molded from the primary childhood to the end of life and flies short or dilatatory in accordance with subjective dispositions. In this manner time is part of human internal structure and lives in man as a regulator of his development

---

²¹ A. G. Matoš, *Izabrana djela*, Školska knjiga, Zagreb 1977, str. 290.